

NUTQIDA NUQSONI BO‘LGAN BOLALARNING MULOQOT KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYLARI

Axrorova Sevinch Abrorovna

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti
Maxsus pedagogika kafedrası o‘qituvchisi
sevinchaxrorova0@gmail.com

Isomitdinova Shaxinabonu Zavqiddin qizi

Jizzax Davlat Pedagogika Universiteti
Pedagogika va psixologiya fakulteti
Logopediya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi nutq etikasi, uning dialektal, uslubiy va sohaviy xususiyalari haqida so‘z boradi. Amaldagi barcha harakatlarimiz kommunikativdir. Imo-ishoralar, yuzlar, tovushlar, hidlar va hatto masofalar boshqalarning harakatlari, motivlari va fikrlari to‘g‘risida ma‘lumot olish uchun ishlatilgan. Hatto harakatlarning yo‘qligi ham nimadir haqida dalolat beradi.

Kalit so‘zlar: til, nutq odobi, murojaat, muloqot, mentalitet, o‘zbek, sen, siz.

Muloqot bu nutq odob-axloq qoidalarini amalga oshirish sohasi, shuning uchun muloqot va nutq odobi bir-biri bilan chambarchas bog‘liq, bir-biriga bog‘liq, bir-birini to‘ldiradi. Birinchisi har doim hukmronlik qiladi, ya‘ni, nutq odobi har doim milliy tilga mansublik va unga mos keladigan me‘yorlarga ega. O‘zbek nutqi odobini umum turkiy, o‘zbekcha, arabcha, forsha, so‘nggi 100-120 yildagi ruscha so‘zlarni uyg‘unlashuvi sifatida tavsiflash mumkin. Ushbu maqolada o‘zbek nutqi odobining bir jihati, u kishilik olmoshlari (sen (siz), sizsiz (siz-siz)), shuningdek, affikslar yordamida muloqot jarayonida turtki ifodalash bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Bir vaqtda va mustaqil so‘z vazifasini bajaradigan (-bek, -poshsha, -jon, -xon va boshqalar) ehtiros, xushmuomalalik, nutqda esa murojaat-tashviqot jarayoni va mazmuni bilan bevosita bog‘liqdir.

Nutq turlari. Kishilar tildan fikr bayon qilish quroli sifatida foydalanadilar. Ular o‘z fikrlarini ovoz bilan eshittirib bayon qilishdan oldin u haqda o‘ylab oladilar. Bu ichki nutq hisoblanadi. Ichki nutq eshittirilmagan va yozilmagan "o‘ylangan" (fikrlangan) nutqdir. Tashqi nutq tovushlar yordamida eshittirilib yoki grafik belgilar bilan yozilib, boshqalarga qaratilgan nutqdir.

Ichki nutq materialni tushunish va yodda saqlashga yordam beradi.

Fikrni ifodalash usuliga ko'ra nutq og'zaki va yozma bo'ladi.

Og'zaki nutq ko'pincha dialog tarzida, yozma nutq esa monolog tarzida bo'ladi.

Bu yerda yuqorida aytib o'tilgan me'yor va qoidalarni tizimlashtirish tendensiyasi mavjud. Fransiya qirolining saroyidagi yorliqlar ma'lum bir muloqot sharoitida inson xulq-atvori etikasi haqidagi birinchi hujjatlardan biri edi.

L.A. Vvedenskaya o'zining "Rus tili va nutq madaniyati" kitobida quyidagi ta'rifni beradi: "Etiket - bu har qanday faoliyat tartibini belgilaydigan qabul qilingan qoidalar to'plami". Demak, odob-axloq tushunchalari shundan iboratki, axloq so'zining ikkinchi ma'nosi lug'atlar tomonidan shaxs, har qanday sinf, ijtimoiy yoki kasbiy guruhning axloqiy xulq-atvori normalari tizimi sifatida belgilanadi. Nutq odob-axloqi muloqot bilan bog'liq, uning elementlari har bir suhbatda mavjud.

Biroq kuzatishlarimiz asosida shunday xulosaga keldikki, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy aloqani tarbiyalashda tarbiyachi va ota-onalarning roli benihoya kattadir. Bolalar nutqi ustida ishlash jaryonida tengdoshlari bilan suhbatda xushmuomala bo'lishlariga, tabiiy ohangda gapirishlariga, so'zlashganda suhbatdoshining yuziga qarab turishlariga, qo'llari va yuz mimikalarini bamaylixotir holatda tutib turishlariga e'tibor berilishi kerak.

5 - 6 - 7 yoshli bolalarda lug'at boyligi 2500-3500 tagacha so'zlarni tushunishi va bilishi kerak, aks holda albatta mutahassis bilan maslahatlashish lozim bo'ladi. Bolalarni nutqi va aqlini rivojlantirishda hikoya, ertaklar juda foydali. Ularga ertak o'qib berilganda fikrlash qobiliyatini ham o'stirgan bo'lamiz. Ayniqsa buvijon "Talqin va tadqiqotlar" ilmiy-uslubiy jurnali №12 203 va bobojonlarimiz o'zlarini yoshliklarini va yoshlikda o'ynagan o'yinlarini gapirib berganlarida bolada albatta qiziqish paydo bo'ladi. Kecha aytib bergan ertakni qaytadan so'raganingizda bolada xotirasi mutahkamlanadi, fikrlash qobiliyati shakllanadi. Bola psixologiyasi juda murakkab, ba'zi birlari injiq bo'lsa, ba'zi birlari odamovi bo'lishadi. Agar shunday holatlarga duch kelsangiz albatta ularga ko'proq vaqt ajratining, ular bilan ko'proq gaplashing, savollariga javob bering. Bolalar aqlini rivojlantirish uchun shaklli va rangli o'yinchoqlar juda muhim. Bolada rang ajratish va shakllarni farqlash qobiliyati rivojlanadi.

Tadqiqotchilar innovatsion logopedik texnologiyasini "uning sifatini oshirishga qaratilgan tuzatish ishlarining zamonaviy, yangi usullari va uslublarini joriy etishga asoslangan puxta o'ylangan texnologiya" deb tushunadilar. Texnologiyaning "innovatsionligi" ning asosiy mezonlari uni qo'llash orqali o'quv jarayoni samaradorligini oshirishdir. Ta'kidlash joizki, logopedik amaliyotidagi innovatsion texnologiyalar - bu umumiy qabul qilingan, vaqt sinovidan o'tgan texnologiyalarga qo'shimcha (diagnostika texnologiyasi, ovozli sahna texnologiyasi, nutqning talaffuz

tomonlarini turli xil buzilishlari uchun nafas olish texnologiyasi va boshqalar) usullar hisoblanadi.

Innovatsion logopediya texnologiyalarining tasnifi turli asoslarda amalga oshiriladi:

a) ta'sir qilish maqsadiga ko'ra quyidagilar mavjud:

- rivojlanish texnologiyalari (emotsional, sensorimotor ta'lim; mnemotexnika, fikrlash jarayonlari treninglari va boshqalar);

- psixokorreksion texnologiyalar (art terapiya, ertak terapiyasi, kulgi terapiyasi, rang terapiyasi, psixo-gimnastika va boshqalar);

- sog'liqni saqlash texnologiyalari (gipoksiterapiya, logopedik va barmoq massaji, su-jok terapiyasi, aromaterapiya, nafas olish texnikasi va boshqalar);

b) ta'sir qilish vositalari bilan ajralib turadigan:

- axborot-kommunikatsiya texnologiyalari;

- masofaviy ta'lim texnologiyalari;

v) innovatsionlilik darajasiga ko'ra quyidagilar ajratiladi:

- defektologiyada noan'anaviy usullardan foydalanadigan texnologiyalar (aromaterapiya, xromoterapiya, biblioterapiya, kriyoterapiya va b.);

- aralash texnologiyalar - yangiliklardan foydalangan holda an'anaviy logopedik texnologiyalari.

Umumiy somatik zaiflik va lokomotor funksiyalarining sekin rivojlanishi bilan birga, harakatlanish sohasi rivojlanishida ham ma'lum bir kechikish xosdir:

- barmoqlarning, qo'llarning etarli darajada muvofiqlashtirilmasligi, mayda motorika mahoratining kam rivojlanganligi (masalan, tugmachalarni ochishda va tugmachalarni bosishda, tasmalarni bog'lashda va echishda);

- sekinlik, bitta holatga tushib qolish;

- bolalar motorli vazifani aniq takrorlashda normal rivojlanayotgan tengdoshlaridan makon-vaqt parametrlari bo'yicha orqada qolish, harakat elementlari ketma-ketligini buzish bilan farqlanadi. Masalan, to'pni qo'ldan qo'lga aylantirish, uni qisqa masofadan uzatish, navbatma-navbat navbat bilan polga urish, o'ng va chap oyoqlariga sakrash kabi harakatlar ular uchun qiyindir.

Nutqida nuqsoni bo'lgan bolalarning ushbu xususiyatlarini hisobga olgan holda, logopedik korreksiyalash maqsadida innovatsion texnologiyalardan foydalanish diqqat, xotira, kognitiv faoliyat, vizual-majoziy fikrlash, nozik harakatlar (mayda motorika) mahorati va harakatni muvofiqlashtirish kabi funksiyalarni qamrab olishi kerak. Buning uchun xotirani, diqqatni, vizual-majoziy fikrlashni to'g'rilash uchun axborot texnologiyalarini (o'quv materialini ko'rgazmali bo'lishini, o'zgaruvchanligini va tezkor yaratish imkoniyatini, bolalarning rivojlanishi va faoliyatini nazorat qilishning qulayligini, nutqning akustik tarkibiy qismlarini

vizuallashtirishni, og‘zaki bo‘lmagan vazifalar doirasini kengaytirishni ta‘minlaydi) ishlatish kerak; mnemotexnika (yodlashni osonlashtiradigan va qo‘shimcha uyushmalar tashkil etish orqali xotira hajmini oshiradigan usullar tizimi) kabilarni qo‘llash lozim.

Nutq buzilishi bo‘lgan bolalar - bu normal eshitish va buzilmagan aql bilan nutq rivojlanishida og‘ish bo‘lgan bolalar. Nutq buzilishlari xilma-xil bo‘lib, ular talaffuzning buzilishi, nutqning grammatik tuzilishi, lug‘atning kambag‘alligi, shuningdek, nutq tezligi va ravonligining buzilishida namoyon bo‘lishi mumkin.

Og‘irlik darajasiga ko‘ra, nutq buzilishlarini davlat maktabida o‘qishga to‘sqinlik qilmaydiganlarga va maxsus tayyorgarlikni talab qiladigan og‘ir kasalliklarga bo‘lish mumkin. “Nutq buzilishi, nutqiy muomalaning cheklanganligi bola shaxsining shakllanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi, aslida bo‘lmagan ruhiy buzilishlarni, hissiy-irodaviy sohaning o‘ziga xos xususiyatlarini keltirib chiqarishi, uning xarakteridagi salbiy faziiatlar (tortinchoqlik, qat‘iyatsizlik, odamovilik, salbiylik, nomukammallik tuyg‘usi)ning rivojlanishi uchun yo‘l ochib berishi mumkin.”

“Og‘ir nutq buzilishlarida bolalarni ommaviy bolalar muassasalarida o‘qitish mumkin emas, shuning uchun og‘ir nutq buzilishi bo‘lgan bolalar uchun maxsus bolalar bog‘chalari va maktablar mavjud. Og‘ir nutq buzilishining asosiy belgisi - bu oddiy eshitish va buzilmagan aql bilan og‘zaki aloqa vositalarining aniq cheklanishi. Bunday kasalliklardan aziyat chekadigan bolalarda nutq zaxirasi kam, ba‘zilari esa umuman gapirmaydi. Bu holatda boshqalar bilan muloqot juda cheklangan. Ushbu bolalarning aksariyati ularga aytilgan nutqni tushunishga qodir bo‘lishiga qaramay, ularning o‘zlari boshqalar bilan og‘zaki muloqot qilish imkoniyatidan mahrum. Bu bolalarning jamoadagi qiyin pozitsiyasiga olib keladi: ular tengdoshlari bilan o‘yinlarda, ijtimoiy faoliyatda ishtirok etish imkoniyatidan to‘liq yoki qisman mahrum”. Bunday sharoitlarda muloqotning rivojlanayotgan ta‘siri minimaldir. Shu sababli, aqliy rivojlanish uchun yetarli imkoniyatlarga qaramay, bunday bolalar ikkilamchi aqliy zaiflikni boshdan kechirishadi, bu ba‘zida ularni noto‘g‘ri intellektual jihatdan past deb hisoblashga asos beradi. Bu taassurot savodxonlikni o‘zlashtirishda, arifmetik masalalarni tushunishda kechikish bilan kuchayadi.

Nutq o‘stirishda izchillik to‘rt shartni, ya‘ni mashqlarning izchilligi, istiqboli, xilma-xilligi, xilma-xil mashq turlarini umumiy maqsadga bo‘ysundirish ko‘nikmasini amalga oshirish bilan ta‘minlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI: (REFERENCES)

1. Ayupova M.Y. Logopediya. Darslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Toshkent, "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti", 2007.
2. L.Mo'minova, M.Qahramonova. Logopediya terminallarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. Toshkent, "O'qituvchi", 1988.
3. Микшина Е.П. и др. Методика формирования и развития устной речи. Москва, 4. 2001.
5. Сазанова.С.Н. Развития речи дошкольников с общим недоразвитием речи. Изд-во. Академия. М., 2003.
6. Akhrorova, S. (2019). Медико-педагогические и психологические основы подготовки детей с синдромом аутизма к социальной жизни. Scienceweb academic papers collection.
7. Akhrorova S. (2022) Pedagogical and psychological correctional work in children with autism. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(1), 655-660.